# БӨЛТІРІК ШЕШЕН
## Шешендік сөздер

# БӨЛТІРІК ШЕШЕН

## Нәсихатты сөздер

Абай институтының
еңбектері
6-кітап

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ӘОЖ 821.512.122
КБЖ 83.3 (5 Каз)
Б 78

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология факультетінің Ғылыми кеңесі және Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған (№4 хаттама 19 наурыз 2021 жыл)*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

**ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС**
Дәдебаев Ж. (төраға), Әбдиманұлы Ө., Бисенғали З.-Ғ., Есембеков Т., Жақсылықов А., Жақып Б., Сейітжанов З., Тарақ Ә., Темірболат А., Үмбетаев М., Ысқақұлы Д.

**Пікір жазған**
филология ғылымдарының докторы, профессор **З. Сейітжанов**

**Баспаға дайындағандар**
Л.Ж. Мұсалы, Б.Д. Даутова, Г. Ыбырайқызы

Б 78 **Бөлтірік шешен.** Шешендік сөздер / Құрастырған, алғы сөзі мен түсініктерді, зерттеуді жазған Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 302 б.
**ISBN 978-601-04-5506-1**

Кітапта қазақтың атақты шешені Бөлтірік Әлменұлының (1771-1853) шешендік сөздерінің таңдамалылары топтастырылған. Шешеннің сөздері оның дәуірінің шындығы, ары мен ожданы, әдебі мен әдеті, ләстүрі мен салты, ел мен жер, жақсы мен жаман туралы терең, халықтық таным ерекшеліктерін анғартатын ғибратты ойларға бай.

Кітап тәрбие және білім алушы жастар, тәрбие және білім беруші ұстаздар, ата-аналар, зерттеуші ғалымдар, шешен өнерінен, шешендік өнерден үлгі іздеген қоғам және мемлекет қызметкерлері, сондай-ақ көпшілік қауым үшін пайдалы болмақ.

**ӘОЖ 821.512.122**
**КБЖ 83.3 (5 Каз)**

ISBN 978-601-04-5506-1

© Бөлтірік шешен
© Құрастырған Дәдебаев Ж., 2021
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институты
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2021



# АЛҒЫ СӨЗ

Қазақ сөз өнерінің тарихында өз аты мен шешен аты қатар аталатын екі тарихи тұлғаның орны бөлек. Оның бірі – Жиренше шешен, екіншісі – Бөлтірік шешен. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институты қазақ шешендік өнерінің тарихы мен теориясы, шешеннің өнері мен өмірі саласында ғылыми ізденіс жұмыстарын жүргізіп келеді. Жиренше шешеннің, Бөлтірік шешеннің, Лұқман хакім, Дана Қиқар, Анахарсис сияқты өте ерте дәуірде өмір сүрген даналардың өмір деректері, даналық сөздері, мысал үлгісінде айтылған мұралары жиналып, зерттеу жұмыстары жүргізілді. Шешендік өнер бойынша оқу пәнін дайындау, жоғары білікті ғылыми-педагогикалық мамандар даярлау да назардан тыс қалған жоқ. Атқарылған жұмыстар нәтижесінде шешендік өнер туындылары әдеби шығармашылық үлгі, ал шешеннің өзі шығармашылық тұлға екендігі туралы ғылыми қағида негізделді және ол қағида ғылыми айналымға енгізілді. Бұрын ауыз әдебиетінің үлгісі ретінде карастырылып келген шешендік өнерге де, аңыздық кейіпкер ретінде бағаланып келген шешеннің шығармашылық тұлғасына да жаңа көзқарас қалыптасты. Бұл университет ғалымдарының ғылыми зерттеу бағытында жүргізген ізденістерінің аса ірі жетістіктері еді. Университет ғалымдары ерте дәуірлерде өмір сүрген Лұқман хакім, Дана Қиқар, Анахарсис сияқты даналардың шығармашылық мұраларының қазақ әдебиетіне қатысы, олардың қазақ әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері қатарында алатын орны туралы ғылыми ойлар жүйесін қалыптастырды. Осы бағытта жи-

# МАЗМҰНЫ

Алғы сөз ..... 3

Кітіптың бірінші басылымына алғы сөз ..... 6

*Бірінші бөлім.* Ділмәр сөз

1. Ағайының ыстымын ..... 13
2. Қоян мүйіз шақпа ..... 14
3. Онда иттер отыр ..... 16
4. Қатындар мен иттер ..... 17
5. Сағындым елімді ..... 20
6. Ат талайын көтерелік (Бірінші нұсқа) ..... 22
7. Ат талайын көтерелік (Екінші нұсқа) ..... 23
8. Ат талайын көтерелік (Үшінші нұсқа) ..... 24
9. Жалғыз аттың пайдасы көп ..... 25
10. Қырғыз-қазақтың байлық айтысқаны (Бірінші нұсқа) ..... 26
11. Хан баласына бата ..... 27
12. Ұзыны болса, қызымдыкі ..... 29
13. Сөздің көркі мақал-ды ..... 30
14. Үл өскен соң ұл киінді ..... 31
15. Қызыл кездессе, қызым киіп кетеді ..... 32



16. Өз иесін танымаған ит жаман ..... 35
17. Төре баласы мен түйе ботасы ..... 37
18. Өзің талап, күшігіңе тістеттің ..... 39
19. Тезектің ұрысын ұстауы ..... 41
20. Ұры-қары деген атақ қалыпты ..... 42
21. Жорғасы Жанғұттының сөзіндей болсын ..... 43
22. Аппақ сақал қараңғы түнде айдай көрінеді ..... 44
23. Басың бақырдай, бетің тақырдай ..... 45
24. Сопақ тары ..... 46
25. Бір жеңілген адамым – сол қыз ..... 47
26. Қырғыз-қазақтың байлық айтысқаны (Екінші нұсқа) ..... 48
27. Ер емегенде немене ..... 49
28. Ерін ұялтқан ел болмас ..... 50
29. Лақтаған ешкі артық ..... 52
30. Заржағым болса, түйе қарап жүрер ме едім ..... 54
31. Сүңгіп алып шығайын деп едім ..... 55
32. Малды табу оңай, бағу киын екен ..... 57
33. Асыл жеңгем өлмесін ..... 59
34. Елдің бірлігі, бидің білігі ..... 61
35. Жалшыдан сарқыт жер ме едің ..... 64
36. Шынымен берсең, қынымен бер ..... 66
37. Түйе былай дейді ..... 68
38. Оқырдан қотыр туады ..... 69
39. Елдің құты биінде болады ..... 70

*Екінші бөлім.* Билік сөз

40. Аға – бордан, іні – зордан ..... 75
41. Халқым үшін тудым ..... 77
42. Алтын Емел дауына дауа (Бірінші нұсқа) ..... 80

43. Алтын Емел дауына дауа (Екінші нұсқа) ..... 85
44. Алтын Емел дауына дауа (Үшінші нұсқа) ..... 90
45. Бөлтіріктің алғашқы аты шыққаны ..... 94
46. Жүз тұсақ ..... 96
47. Төрс үндемей бөгеліп қалыпты ..... 97
48. Сары үйсін Сары шешен мен ысты Бөлтірік шешен .. 98
49. Қоқан хандығына қарап тұрған кез ..... 99
50. Сыпатай батырдың құны ..... 100
51. Тентек төртеу болғанда ..... 101
52. Аздым деп ұрлыққа барма ..... 103
53. Сөз қадірін білмесе ..... 105
54. Бөрінің күлігі ..... 107
55. Ай мен үркердің тоғысуы ..... 109
56. Бір дауға екі билік айтқан даудан арылмас ..... 110
57. Құдайдың өзі оңғарар ..... 112
58. Даудың түбін қыз бекітеді ..... 114
59. Арыстан қартайса, тышқан аулайды ..... 116
60. Қара бұлақ ..... 119
61. Сыпатай батырдың жөнге тоқтауы ..... 121
62. Еріккен хан өстіп оттай ма екен ..... 124
63. Көзім тойғанмен, көңілім толмай тұр ..... 126
64. Басқа пәле – тілден ..... 128
65. Сұрағанын алған ..... 130
66. Төбеттің өзі – төбет, күшігі де төбет бола ма ..... 132
67. Бәле қайда деме – аяқ астында ..... 134
68. Жазайын деген батыр биін тыңдамайды ..... 136
69. Қазы да жоқтан өзгені сұрайды ..... 138
70. Әттеген-ай, құдай қаласа демегенім-ай ..... 139
71. Бойжеткенді бұйрық алды ..... 141
72. Ел ұрысыз болмайды, жер бөрісіз болмайды ..... 143



*Үшінші бөлім.* Нақыл сөз

73. Құдай оңдасын ..... 147
74. Тапсаң, қозы сой ..... 149
75. Аққу құсқа оқ тисе ..... 150
76. Аққу құсқа оқ тисе ..... 152
77. Құдай ағыңа бағыңды сай қылсын ..... 153
78. Орынсыз болса сөзің жау тартады ..... 156
79. Бөрінен де сол дұрыс ..... 158
80. Саңлауы жоқпен сабақтас болма ..... 160
81. Әкең қапа болады ..... 161
82. Жаның жеті жаманнан аман болсын ..... 163
83. Өнерің мен өнегең азбасын ..... 164
84. Жеті жетіні білгенді адам дейді ..... 166
85. Жеті жақсы ..... 167
86. Жеті жетім ..... 168
87. Бар дүниені шашпа ..... 169
88. Ақылы жоқты аға тұтпа ..... 170
89. Тегі жаманды тең тұтпа ..... 171
90. Үлкен алдында иіліп сөйле ..... 172
91. Екпесең де ..... 173
92. Екі ойлы болма ..... 174
93. Жігіттік келгенде ..... 175
94. Ойың ақ болсын ..... 176
95. Сөз мәнісі ..... 177
96. Бес жаман ..... 179
97. Ақыл ..... 181
98. Қайғың – күл, қуанышың – от ..... 183
99. Теңсіз қалса, сол жаман ..... 184
100. Қонақ ақысы – жолдан ..... 185
101. Байлық – қолға ұстаған мұз ..... 186

102. Көңілің дағғыл болар ..... 188
103. Алыс-беріс қылмын десең ..... 189
104. Атаңның тасын тасыған артық ..... 191
105. Құдайыңды ұмытпа, иманыңды жоғалтпа ..... 192
106. Жақсымен жолдас болған ..... 194
107. Тұз сөздің де дәмін кіргізеді ..... 195
108. Теңізден өзен шықпайды ..... 196
109. Аз дүниемен кетіп бара жатқан жоқ ..... 197
110. Ақылы жетпей, ақылдыға қас болар ..... 198
111. Иесіз жер ..... 199
112. Оның шошып жүргені осы шығар ..... 202
113. Батыр болсаң, жеке кел, қатын болсаң, ерте кел ..... 204
114. Білекті де біліп жұмсау керек ..... 207
115. Жолбарыс терісін жамылған батыр ..... 210
116. Жолбарыс жаңы ауырса, болар нашар ..... 212
117. Атса оғын өткізген ..... 214
118. Аузымен айды алады ..... 215
119. Шіркіннің ішпей-жемей о несі екен ..... 217
120. Менің атым – Бөлтірік (Бірінші нұсқа) ..... 218
121. Менің атым – Бөлтірік (Екінші нұсқа) ..... 219
122. Менің атым – Бөлтірік (Үшінші нұсқа) ..... 220
123. Жалайырда қой көп ..... 221
124. Жолдас болсаң ..... 222
125. Елден ауған өлгенше жылайды ..... 223
126. Қапа болмаңыз, аға ..... 224
127. Інім әділ болса, өзі жақсы ..... 225
128. Жақсы мен жаманның паркы ..... 227
129. Бай болсаң, сараң болма ..... 228
130. Жомарт болсаң ..... 229
131. Атадан тудым кіші боп ..... 230
132. Тентек болмай, тектілі бола ма ..... 232



*Төртінші бөлім.* Ақыл-кеңес сөз

133. Бөлтірік шешеннің Кенесары ханға айтқаны ..... 235
134. Бөлтірік шешеннің Төленгіт төреге айтқаны ..... 237
135. Үйсін Бөлтірік батыр ..... 239
136. Ысты Бөлтірік биге Кенесарының кісі жіберуі ..... 241

Түсініктер ..... 242

Дәдебаев Ж. Бөлтірік шешеннің өнері (Зерттеу) ..... 253

Әдеби-көркем басылым

# БӨЛТІРІК ШЕШЕН

*Шешендік сөздер*

Абай институтының
еңбектері
6-кітап

Редакторы *Г. Ыбырайқызы*
Компьютерде беттеген *У. Молдашева*
Мұқабасын безендірген *Б. Малаева*

**ИБ №14698**
Басуға 15.07.2021 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 $^{1}/_{16}$.
Көлемі 18,87 т. Офсетті қағаз. Сандық басылым. Тапсырыс №6760
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды